

“Kitabi-Dədə Qorqud”un akademik araşdırılması

Şakir Albaliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: albaliyevshakir@rambler.ru

“Kitabi-Dədə Qorqud”un elm aləminə bəlli olmasından iki əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, habelə bu sahədə çoxsaylı dissertasiyalar yazılmasına, araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, hələ də bu mövzuda elmi diskussiyalar davam edir, fərqli rakurslardan aparılan tədqiqatlar bitib-tükənmək bilmir. Akademik İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya” (“Elm”, 2020) adlı fundamental tədqiqatı da bu problemə elmi baxımdan sistemli və əhatəli şəkildə yanaşmanın nəticəsi kimi araya-ərsəyə gəlmişdir. Antik ədəbiyyat tarixinə müraciət edən və o dövrün ədəbi mənzərəsi ilə bağlı müqayisə aparan akademik “Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri: Dədəm Qorqud” – tezisini irəli sürüb yazır: “Antik yunan ədəbiyyatının əsasını qoymuş Homerin şəxsiyyəti haqqında mübahisəli fikirlər vardır. O, “əfsanəvi qədim yunan şairi”, “gəzərgi kor ozan”, həm də yunan ədəbiyyatının, həmçinin Avropa ədəbiyyatının banisi kimi təqdim olunur. Eyni zamanda Dədə Qorqudun da şəxsiyyəti və “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi olub-olmaması barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Əksər tədqiqatçılar Dədə Qorqudu bir obraz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un iştirakçısı, eposun əsas qəhrəmanlarından biri hesab etmiş, tək-tək ədəbiyyatşünaslar onun müəllifliyi məsələsindən söz açmışlar. Beləliklə, Avropa ədəbiyyatşünaslıq elmində “Homer məsələsi” olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da “Dədə Qorqudun müəllifliyi” mövzusu uzun zaman sual olaraq qalmışdır” [s.69-70].

Göründüyü kimi, İsa müəllim burada dünya ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlı və həm də elmi baxımdan məntiqli bir müqayisə aparmışdır. Bəlkə də, bununla əslində qoyulan problemin açılışına açar salmışdır. Çünki hər bir dövrün öz zamanına uyğun gələn ədəbi yaradıcılıq prinsipləri mövcud olmuşdur. Antik dövrün, qədim və orta əsrlər dövrünün bir-birləri ilə zəncirvari şəkildə

bağlanan silsilə yaradıcılıq oxşarlıqlarının (buna ədəbi varislik sistemi və ya ənənəsi də demək olar) olması tamamilə qanunauyğun prosesdir. Məhz bu ədəbi bağları akademik səviyədə təhlil müstəvisinə çəkən akademik İsa Həbibbəyli çox doğru olaraq yazır:

“Homer nəinki yazıb-oxumaq bacarmamış, hətta onun yaşayıb-yaratdığı bizim eradan əvvəlki VIII-VII əsrlərdə hələ yunan yazısı meydana çıxmamışdı. Beləliklə, məlumatlı, geniş dünyagörüşə malik şəxs olmasına baxmayaraq, qorqudşünaslıqda Dədə Qorqudun da yazıb-oxumaq, savad əldə etmək qabiliyyəti və imkanları haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Homer həm də çoxallahlılıq üzərində qurulan qədim Yunanıstan cəmiyyətində əsatiri yarımallah kimi təqdim olunur. Dədə Qorqudun da “qayıbdən dürlü xəbər” söyləyən, “Həqq-təala könlünə ilham edən”, yəni qəlbinə vəhy gəlmiş, gələcəkdə olacaqlardan qabaqcadan məlumat verən bir övliya olduğu bildirilir. Görkəmli rus alimi Vasili Bartold və böyük Azərbaycan qorqudşünası Məhəmməd Hüseyn Təhmasib Dədə Qorquddan gələcəkdən xəbər verən övliya, arən kimi bəhs etmişlər” [s.70-71].

Göründüyü kimi, alim Homerin yazıb-oxumağı bacarmadığını, daha doğrusu, həmin dövrdə yunan yazısının olmadığı məsələsini diqqətə çəkir və paralel olaraq Dədə Qorqudun da yazıb-oxumaq qabiliyyəti və imkanları barədə məlumatın olmadığını göstərir. Bu, nə deməkdir? Bu, həm də o deməkdir ki, Homer zamanından başlayaraq Dədə Qorquda qədər, hətta XIX-XX əsrdəki müasir yazı texnikasından istifadə edilmədən, şifahi tərzdə “yazıb-oxumaq”, yəni düzüb-qoşmaq-sənətkarlıq göstərmək ənənəsi olmuşdur. Bəli, məhz bu üsul klassik ənənə kimi M.Ə.Sabirin zamanəsində də davam etmişdir. “Tutdum orucu ramazanda, Qaldı iki gözlərim qazanda, Mollam da döyür yazı yazanda” misraları da bir daha onu göstərir ki,

elmi, bilikli, savadlı olmaq o dövr üçün birinci növbədə yazı vərdişlərindən çox, şifahi yaddaşa əsaslanmağa tələb edirdi. Elə Aşıq Ələsgərin haqqında gəzib-dolaşan “yazıb-oxuya bilməməsi” mifi də bu prinsipə söykənir: şifahi şəkildə yazıb-yaratmaq qabiliyyəti ta yazı-pozunun olmadığı qədim dövrlərdən gələn ənənə kimi XX əsrədək, sovet hökuməti zamanınadək bir yaradıcılıq ənənəsi, sənətkarlıq vərdişi olmuşdur və İsa müəllim də bu məsələlərin çox məqamında və sərrastlıqla xarakterizəsini vermişdir. Məhz bu yaradıcılıq amilini gözdən qaçırmayaraq, Homerlə Dədə Qorqud arasında bir sıra paralel dəyərləndirmələr aparmışdır:

“Homer antik yunan ədəbiyyatında və ümumən Avropada, Dədə Qorqud isə Azərbaycanda qəhrəmanlıq eposunun yaradıcısıdır.

Homerin “İliada və “Odiseya”sı olmadan antik yunan ədəbiyyatını və cəmiyyətini təsvir etmək mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”suz da Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin mənzərəsində yeri heç nə ilə doldurulmayan böyük boşluq yaranar. “İliada” və “Odiseya” kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da yarandığı dövrün sadəcə ədəbiyyatı deyil, həm də dili, tarixi və fəlsəfəsidir.

Sözün böyük mənasında “İliada” və “Odiseya” qədim Yunanıstanın, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə Azərbaycan ictimai-mənəvi həyatının ensiklopediyasıdır.

“Odiseya” poeməsindəki Polifem Azərbaycanın Təpəgözü, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz isə Avropanın və Yunanıstanın Polifemidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm də ümumtürk ədəbi abidəsi olduğu kimi, “İliada” və “Odiseya” da ümumavropa əhəmiyyətinə və miqyasına malik olan möhtəşəm bədii əsərlərdir.

Homer Avropa və Yunanıstanda, Dədə Qorqud isə türk dünyasında və Azərbaycanda qəhrəmanlıq eposunun yaradıcılarıdır.

Həm Homerin, həm də Dədə Qorqudun çoxcəhətli fəaliyyətində musiqi aləti faktorunun: muza və qopuzun iştirak etməsi onların yaratdıqları əsərlərin kütləviləşdirilməsində, el-oba-ya çatdırılmasında və xalq yaddaşında yaşadılmasında mühüm rol oynamışdır.

Homer özünün məşhur “İliada” və “Odiseya” poemalarını şifahi şəkildə yaratmış, xalq

arasında əzbər şəkildə özü ifa etmişdir. Dədə Qorqud da şifahi şəkildə formalaşdırdığı Azərbaycan oğuznaməsini, boyları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırmışdır. Homer bütün Yunanıstanın və Avropanın, Dədə Qorqud da geniş mənada – Azərbaycanın və türk dünyasının tarixi-mifoloji yaddaşını özündə əks etdirir. Buna görə də Homerdən olduğu kimi, Dədə Qorquddan da “epoxanın təəcəssümü kimi” bəhs etmək olar.

Bütün bunlara görə, Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri olduğu kimi, Homer də yunan ədəbiyyatının Dədə Qorqududur” [s.71].

Mən belə hesab edirəm ki, İsa müəllim “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə bu qədər dərəcədə dərinliklə yanaşa bilməyinin sayəsində məhz Qorqudşünaslıqda belə bir möhtəşəm əsərə imza ata bilib. Ona görə də heç təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısı Anar kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, “Kitabi-Dədəm Qorqud”u yalnız “İliada” və “Odiseya”yla, Dədə Qorqudun özünü isə Homerlə müqayisə etmək olar ki, bunu da məhz İsa Həbibbəyli uğurla edir”.

Az sonra isə Xalq yazıçısı monoqrafiyada əldə olunan mühüm elmi qənaətləri ümumiləşdirib yazır ki, “Dədə Qorqudun açılmamış sirləri az deyil, amma zənnimcə, üç ən əsas sirri var: Əsərin yaşı, yəni yaranma tarixi, əsərin yaradıcısı, müəllifi və əsərin janrı – daha dəqiq desək, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un yazılımi, şifahimi ədəbiyyata aid olması. İsa Həbibbəylinin araşdırmasında hər üç suala inandırıcı elmi cavablar verilir” [s.4].

Monoqrafiyanın ilk fəslə “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi və yazılı ədəbiyyat abidəsi kimi” adı altında araşdırılıb. Baxmayaraq ki, müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”u “Azərbaycan yazılı Ədəbiyyatının başlanğıc hadisəsi” hesab edir, ancaq buna baxmayaraq, yenə də bu abidəni şifahi xalq ədəbiyyatı kontekstindən büsbütün çıxarıb atmır, əksinə, bunların abidədə əksini tapmış ortaqlar əlamətlərini araşdırıb ortaya qoyur. Ona görə ki, folklor layı bu mənəvi xəzinənin nüvəsini təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezini akademik səviyyədə şərh edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Fikrimcə, “Oğuzun bilicisi” Dədə Qorqud oğuz qövmünün tarixinə, həyat tərzinə,

mübarizəsinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olan yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəqədərki çoxsaylı şifahi versiyaların içərisindən seçib ayırdığı əfsanə və rəvayətləri bədii təxəyyülün süzgecindən keçirmiş, ədəbi düşüncə və yaradıcılıq fantaziyası ilə zənginləşdirərək özünün qurduğu süjet əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsini yaratmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları geniş mənada öz əksini tapmış motivlərin və ondan da geniş dairədə yayılmış Dədə Qorqud əfsanə və rəvayətlərinin əsasında, onlardan yaradıcı istifadə yolu ilə formalaşdırılmış, “qeybdən gələn dürlü xəbərlərlə” zənginləşdirilmiş fərqli bir oğuznamədir. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarına istinad edilməsi vasitəsilə yaradılmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” tam folklor abidəsi deyildir. Yazıya alınmış “Oğuznamə”lərin heç birində və ya oğuznamələrə daxil edilməyib şifahi şəkildə xalq yaddaşında yaşayan oğuz rəvayətlərində Təpəgöz boyu istisna olmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylarla tam, sözbəsöz eyniyyət təşkil edən süjetlərin olmaması da “Dədə Qorqud” oğuznaməsinin toplama materialı deyil, orijinal bədii əsər olduğunu sübut edir. Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında heç bir oğuznamədə adı çəkilməyən çoxsaylı obrazlardan bəhs edilməsi də “Kitab”ın orijinallığını müəyyən edən dəlillərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boyları müxtəlif yollarla dövrümüzə qədər gəlib çatan oğuznamə motivlərinin fərqli şifahi versiyaları hesab etmək də heç cür düzgün yanaşma ola bilməz. “Kitab”da verilmiş boylardakı mükəmməl bədii təhkiyə, sistemli süjet və kompozisiya, iştirakçıların kamil bədii obrazlarının yaradılması və ən əsası isə zəngin obrazlı dil, təsvir və ifadə vasitələri, bənzərsiz təşbih və məcazlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u mövcud bütün oğuznamələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” – şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından ciddi yaradıcı istifadə yolu ilə yaradılmış orijinal bədii ədəbiyyat abidəsidir. Ən yaxşı halda “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi ənənədən yazılı ədəbiyyata keçid dövrünün ilk möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsidir. Folklor materiallarından, seçilmiş oğuznamə motivlərindən başqa, “Kitab”ın dili və üslubunda Azərbaycan dastan poetikasının müəyyən xüsusiyyətlərinin mövcudluğu “Kitabi-Dədə Qorqud”dan folklor abidəsi kimi danışmağı şərtləndirsə də, ardıcıl və sistemli bədii mətnin, fərqli süjetlərin, dolğun bədii obrazların, çoxsaylı orijinal bədii təsvir vasitələrinin, bənzərsiz bir təhkiyənin özünə yer alması bu oğuznamədən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bəhs etməyə əsas verir” [s.37-38].

Fikir versək görürük ki, İsa müəllim burada folklorla yazılı ədəbiyyat motivlərinin iç-içə olduğunu incəliyinə kimi açıb göstərir. Buna əsas səbəb isə müasir ədəbi tənqidin dili ilə ifadə eləsək, sənətkar (Dədə Qorqud) və xalq (folklor) amilinin bir-birlərini tamamlaması olmuşdur.

Başqa cür ifadə etsək, xalqın içindən çıxan, xalqın yetişdirdiyi və Dədəlik mərtəbəsinə ucaldığı Qorqud Ata da öz növbəsində xalqın xidmətində durmaqla etnomədəni dəyərləri özündə yüksək dərəcədə əks etdirən bir mənəvi abidə düzdü-qoşdu. Bu məsələnin izahına bir qədər də aydınlıq gətirmək məqsədilə İsa müəllim deyir ki, “Sual oluna bilər ki, Dədə Qorqudun oğuz qəhrəmanlarına ərməğan etdiyi “Oğuznamələr” hansı “kitabdır?” Dərhal da “sualın cavabına heç bir tərəddüd yoxdur” deyən akademik cavabı qətiyyətlə aşağıdakı şəkildə açıqlayır:

“Dədə Qorqudun şadlıq çalıb, boy boylayıb, soy soylayıb “Oğuznamə”sini hədiyyə kimi verdiyi kitab elə həmin boyun özüdür. O boy ki, onu Dədəm Qorqud özü boylayıb-soylayıb yaratmış, qoşub-düzmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Dədə Qorqudun qoşub-düzüb, yazıb-yaradıb Qalın Oğuz Elinə və oğuzların sonrakı bütün nəsillərinə, türk dünyasına və ümumən dünya xalqlarına ərməğan etdiyi möhtəşəm oğuznamə kitabıdır. Bu, türk dünyası ədəbiyyatına və ümumən dünya ədəbiyyatına Azərbaycan-oğuz-türk ədəbiyyatının böyük töhfəsidir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsini bədii şəkildə təsvir və tərənnüm edən müəllif tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə”dir. Mətnə də hər bir boyun oğuznamə adlandırılması və bütövlükdə “Kitab”ın həm də “Oğuznamə” olması açıq şəkildə qeyd olunmuşdur. Dastanda yenə də çox açıq şəkildə dönə-dönə qeyd edilmişdir

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsini bədii şəkildə təsvir və tərənnüm edən müəllif tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə”dir. Mətnə də hər bir boyun oğuznamə adlandırılması və bütövlükdə “Kitab”ın həm də “Oğuznamə” olması açıq şəkildə qeyd olunmuşdur. Dastanda yenə də çox açıq şəkildə dönə-dönə qeyd edilmişdir

ki, bu "Oğuznamə" Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulmuş, yəni yaradılmış bədii əsərdir. Aşağıdakı sözlər əlyazma mətninin yazıya alınmasının, yaxud üzünün köçürülməsinin yox, məhz yaradılma prosesinin ifadəsidir: "Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu" [s.39].

Gətirdiyimiz bu sitatdan da görürük ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" Dədə Qorqudun öz xalqına düzüb-qoşduğu, verdiyi tarixi bir hədiyyədir. Başqa sözlə, xalq içindən çıxmayan, xalqın ruhu ilə yaşamayan insan bu dərəcədə xalqa bağlı olub, folklorla yazılı ədəbiyyat bağlılığını özündə əkiz şəkildə qoruyub yaşadan belə möhtəşəm ədəbi abidəyə imza ata bilməzdi.

Akademik İsa Həbibbəyli də xalq ruhunun və ədəbiyyatşünaslıq elminin sərrafı kimi bu incə mətləbləri dərin-dərinə, enindən-uzununa ölçüb-biçməklə analitik fikirlər ortaya qoymuşdur. Xalq yazıçısı Anarın ön sözdə qeyd etdiyi kimi, Dədə Qorqudun üç əsas sirrini açmağa nail olmuşdur. Məncə, kitabda verilmiş aşağıdakı parçanı – İsa müəllimin bu sirlərin nədəni ibarət olduğuna dair yığcam açıqlaması da hesab etmək olar: "Qorqud Atanın yaşayıb-yaratdığı VII əsrə qədər xalq arasında mövcud olmuş boylamalar və soylamalar, süjetlər və onların müxtəlif versiyaları ilkin mərhələdə Dədə Qorqud "Oğuznamə"lərinin folklor materialı şəklində mövcud olub, geniş yayıldığı dövrdür. Xalq yazıçısı Anarın qorqudşünaslıqda mühüm hadisə hesab edilməyə layiq olan "Dədə Qorqud dünyası" əsərində bu mərhələ elmi cəhətdən dəqiq şəkildə "Dastan dövrü" adlandırılmışdır. Anar haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, "dastan dövrünün ilk mərhələsi Dədə Qorquddan qabaqkı dövr, tarixin dərinliklərində itən yüzilliklərdədir ki, bu zamanlar eposun ən arxaik motivləri, süjetləri (məsələn, Təpəgöz-Basat mövzusu) təşəkkül tapmışdır". Fikrimizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Rəsul əleyhissələmin zamanına yaxın" sözlərini nəzərə almaqla bura Dədə Qorqudun yaşayıb-yaratdığı dövrə yaxın mərhələlərdə formalaşmış folklor motivlərini də aid etmək mümkündür. Çünki tədqiqatçıların etiraf etdikləri kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında arxaik süjetlərlə yanaşı, oğuzların təşəkkülündən sonrakı inkişaf dövrü-

nün hadisələrindən söz açılmışdır. Yəni Dədə Qorqud yaradıcı şəxsiyyət kimi zəngin bir folklor mühitinin, "dastan dövrü"nün içərisində fəaliyyət göstərmiş, çalıb-çağırmiş, yazıb-yaratmışdır. Bu mərhələyə qədər xalq içində mövcud olan, el arasında dolaşmış-gəzən, Qorqud Atanın da eşidib öyrəndiyi zəngin folklor materialları şifahi xalq ədəbiyyatıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuznaməsinin yaradılmasında əsas mənbə və məxəz rolunu oynayan Dədə Qorqud boylarının el variantları folklor nümunələridir. Dədə Qorqud boylarının "Kitab"a çevrilməsində xalq yaddaşından alınıb istinad olunan nə varsa, onlardan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kimi bəhs etmək lazımdır. Bu mənada "Dədə Qorqud" boyları və ya "Dədə Qorqud" oğuznamələri anlayışları oğuz tayfaları ilə əlaqədar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mənasını ifadə edir. Uzun əsrlər boyu oğuz tayfalarının həyatında baş verən hadisələrə xalqın münasibətini əks etdirən boylar, onların müxtəlif versiyaları şifahi şəkildə yaradılmış el ədəbiyyatıdır. Zaman-zaman həmin pərakəndə şifahi nümunələr söyləyicilər, nağılçılar, dastançılar tərəfindən müəyyən şəkildə salınaraq dildən-dilə keçmiş, yaşadılmışdır. Xalq arasında ağızdan-ağıza keçərək yaşadığını və el ədəbiyyatı nümunələri kimi "Dədə Qorqud" boylarının "Kitab"a çevrilməsi üçün əsas bədii material olduğunu nəzərə almaqla "Kitabi-Dədə Qorqud"a dastan demək, onu şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi adlandırmaq mövcud bir reallığı etiraf etmək deməkdir.

Bununla belə, Dədə Qorqud boylarının taleyində və tarixində mühüm yer tutan, xüsusi hadisə olan kitaba çevrilmə prosesi, nəhayət, qəti olaraq bu oğuznamənin "Kitabi-Dədə Qorqud" şəklinə çatdırılması artıq dastan dövründən sonrakı mərhələyə aid olub, xalq ədəbiyyatı versiyalarının sistemli bir şəkildə işlənərək, əlavələr, həyatı müşahidələrlə zənginləşdirilərək, yənidən formalaşdırılması prosesini əhatə edir" [s.50-51].

"Kitabi-Dədə Qorqud"un yaranma tarixi, yaradıcısı və janrı haqda ümumiləşdirici qənaətlər burda lazımınca göstərilmişdir, çox böyük həqiqətlər çox böyük ustalıqla, özü də sadə və aydın şəkildə izah edilmişdir.

Kitabın digər fəsillərində ("Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazma nüsxələri: mirzəçilikdən

katiblərədək”, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları: Qalın Oğuz Elinin hekayətləri” və “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası” adlı növbəti üç fəsildə) də akademik İsa Həbibbəyli Qorqudsünaslığa dair dəyərli və maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Gəldiyi yekun qənaətləri kitabın Nəticə hissəsində yığcam tezislər şəklində təqdim etmişdir və burada “Kitabi-Dədə Qorqud” – Ata Kitabımız” müddəasını önə çəkməklə bu xüsusda fikirlərini sərgiləmişdir. Yeri gəlmişkən, deyim ki, Anar müəllim də ön sözünü bu məsələyə münasibət bildirməklə yekunlaşdırıb bildirir ki, “Dədə Qorqudla bağlı bütün məsələlərdə İsa müəllimlə həmrəy olduğumu bildirərək, bir fikir ayrılığımızı da qeyd etməliyəm. Hələ 1985-ci ildə yazdığım “Dədə Qorqud dünyası” esemdə “Kitabi-Dədəm Qorqud”u xalqımızın “Ana kitabı” adlandırmışdım. İsa Həbibbəyli onu xalqın Ata kitabı adlandırır. Mənə elə gəlir ki, bu məsələdə razılışmaya gələrək, bu azman söz abidəmizi ədəbiyyatımızın “DƏDƏ KİTABI” adlandırma bilərik. Həm də İsa Həbibbəyli özü də yazır ki, “Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sinonim sözlərdir” [s.12].

Bu fikrə əlavə olaraq bildirim ki, mən 2004-cü ildə “Dədə Qorqud” jurnalında “Akka”, “Abba”, “Dədə”, “Lələ” – “Baba” adlı bir yazı ilə çıxış etmişdim. İsa müəllimin bu kitabından “Dədə Qorqud kitabı”nı Salit Qurtulanın mal-

kar (balkar) dilinə tərcümə edib, 2018-ci ildə Nalçikdə “Print Sentr” nəşriyyatında “Appam Korkutun kitabı” adı ilə nəşr etdirdiyini öyrəndim. Diqqətimi malkarca işlənən “appam” sözü çəkdi. Deməli, malkar (balkar) dilində “dədə” ifadəsi “appa” deməkdir. Zəngəzur mahalının Sofulu kəndindən olan, 90 ildən çox ömür sürmüş və bu yaxınlarda dünyasını dəyişmiş şair Pənah Sofuluya (Əliyev Pənah Əhməd oğluna) övladları ata əvəzinə “apbam” (“abbam”, “abba”) deyə müraciət edirdilər. Bu, bir daha onu göstərir ki, bu gün malkar dilində dədə sözünün ekvivalenti kimi işlənən “appa” (abba) sözü bir vaxtlar bizim Azərbaycan türkcəsində də mövcud olubmuş və Sofulu Pənah kişinin ailəsində işlənən bu sözün timsalında bunun şahidi olduq. Bu həyati fakt da bir daha “Appam – Dədəm Qorqud” ifadələrində əcdad kultunun daşındığını göstərməklə Dədə, Appa, Ata sözlərinin bir-birlərinin semantik paradigmaları olduğunu təcəssüm etdirir. İsa müəllimin təbirincə desək, “Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sözləri sinonim sözlərdir. Dədə Qorqud – Qorqud Ata deməkdir”. Əlbəttə ki, buradakı Ata sözü tam hərfi anlamda yox, Atalar Atası olan müqəddəs və müdrik Ata mənasında anlaşılmalıdır. Akademik İsa Həbibbəyli məhz bu çaları nəzərdə tutub, “Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycan xalqının Ata kitabıdır” deyir.